

СВЕТИ САВА КАО МУЗИЧКИ ИНСТРУМЕНТ. ЈЕДАН ВИД СИМБОЛИЧКОГ ПРЕДСТАВЉАЊА ХРИШЋАНСКОГ ПРОСВЕТИТЕЉА*

Наташа Половина

Универзитет у Новом Саду

У српској средњовековној књижевности светитељ се често представља симболички — упоређивањем са биљкама, животињама, небеским телима, драгим камењем, музичким инструментима, и сл. Рад представља увид у музички инструментаријум који налазимо у Србљаку, разматра симболичка значења појединих инструмената, те покушава да одговори на питање какву функцију у средњовековној српској поезији има симболичко поређење Светог Саве са различитим врстама музичких инструмената.

Кључне речи: симбол, светитељ, служба, Бог, труба, органон, свирала, Свето писмо.

Симбол се сматра основним стилским изражајним средством српске средњовековне књижевности¹. Средњовековни симбол, ипак, треба разликовати од естетичког појма симбола какав се развија у нововековној уметности. Наиме, иако представља нефиксирану, па отуда „неограничену и неисцрпivu идејну значајност“², средњовековну књижевност одликовао је заједнички круг симбола и метафора³, дакле, стални поетски фонд у оквиру којег су писци и преводиоци изналазили уметничка решења. Средњи век се одликује богатом симболиком у свим областима духовне делатности: симболички смисао имали су бројеви, боје, животиње, биљке, природне појаве, материјални предмети. Као што је поезика средњовековне књижевности почивала на општим местима, тако је и средњовековна симболика била „колективна“ и конвенционална⁴.

Највећи број симбола који се јављају у српској средњовековној уметности свој извор имају у *Светом писму*, византијској хагиографској или литургијској књижевности. За симболику средњовековне српске књижевности не може се рећи да је изворна и оригинална у правом смислу речи, али оригиналност уметничког поступка у средњовековној уметности и није се огледала у „увођењу“ нових, до тада непознатих мотива и симбола, већ у изналажењу нових „спрегова“, у трагању за неоткривеним, неискоришћеним потенцијалима већ постојећих симбола⁵. Дакле, иако су средњовековни писци ретко уводили нове појмове и мотиве, који су ван „задатог“ фонда, у српској средњовековној традицији ипак се формирала богата ризница симбола, управо захваљујући проширивању значења већ познатих симбола⁶.

¹ Трифуновић 1990, 316.

² Rečnik književnih termina, 772.

³ Трифуновић 1968, 333

⁴ Трифуновић 1968, 333–334.

⁵ Трифуновић 1968, 319

⁶ Трифуновић 1990, 316.

* Рад је настао у оквиру пројекта *Аспекти идентитета и њихово обликовање у српској књижевности (178005)* који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

У средњовековној српској књижевности, највише у поетским текстовима, светитељи су симболички представљани као биљке, животиње, небеска тела, али и као музички инструменти. Симболичко поређење с музичким инструментима привлачи посебну пажњу, јер су у нашим средњовековним писаним изворима помени музичких инструмената релативно ретки.

У практичном смислу, значај музике у средњем веку произлази пре свега из функције коју је она има у литургији ране цркве: музика је, наиме, била у служби речи, она је речи богослужења преносила људима, носила је речи *Светог писма*⁷. Музика је, с друге стране, била део дворских церемонија и ратних похода, те победничких свечаности⁸. Међутим, однос средњовековног човека према музици свакако се морао развијати и под утицајем античког учења о пет чула, које се одржало и у средњем веку, а у српску средину дошло посредством превода богословских и филозофских списа (пре свега преводом *Шестоднева* Јована Егзарха и Јована Дамаскина⁹).

Управо Јован Дамаскин, у свом делу *Тачно изложење православне вере*, наводи слух као друго чуло (одмах након вида), „којим се осећају гласови и шумови”¹⁰. За разлику од вида, који „по правим линијама види”, „мирис и слух не осећају само праволинијски него одсвуда”¹¹. За Дамаскина су чула једна од сазнајних сила — преко чула се у души образује уобразиља, а из уобразиље се рађа идеја¹².

У ликовној уметности средњег века улога музичких инструмената је илустративна и симболичка: они се најчешће сликају у рукама световних лица — свирача, пастира и девојака¹³. У зидном сликарству онога времена музички инструменти срећу се највећма у иконографским представама Ругања Христу (где ликови који се ругају Христу свирају дувачке, ударачке и, нешто ређе, жичане инструменте), Рођења Христовог (које често употпуњује детаљ пастира са неком од свирала), Страшног суда (где анђели свирају различите дувачке инструменте снажног звука), и сл.¹⁴ Ипак, треба нагласити да је номенклатура инструмената у средњем веку била непрецизна и непоуздана: исти инструмент могао је имати неколико различитих имена и обрнуто — једним именом називало се више различитих инструмената¹⁵. Непрецизност њиховог приказивања, заправо, и происходи из чињенице да су инструменти представљани управо због своје симболичке вредности, па у њиховом ликовном приказивању не треба ни тражити веродостојност.

За разлику од ликовне уметности, где је музички инструмент најчешће само „атрибутив” онога уз кога стоји, у средњовековној поезији лик светитеља употпуњује се његовим симболичким поређењем са музичким инструментом. Тако су, на пример, у *Србљаку* светитељи упоређивани са трубом, свиралом, гулама, органом, рогом, и цевницом, који образују инструментариј у великој мери сличан оном који се јавља и у ликовној уметности српског средњег века.

Наведени инструментаријум српских средњовековних писаца формиран је, без сумње, пре свега под утицајем *Светог писма*. Библијског порекла су свакако мотиви трубе, богосласне свирале и гусала¹⁶, што потврђују и анализе рукописа насталих у периоду од XIII до XVI века, на основу којих се закључује да су називи инструмената из *Старог завета* као што су гусле, десетоструки псалтир, трубе, тимпани (бубњеви), стру-

⁷ Judkin 2003, 52–53.

⁸ Кокановић 1999, 155.

⁹ Трифуновић 2006, 7. Естетичко схватање чула врло рано је ушло у српску књижевност, штавише, оно је присутно већ на самим њеним почецима: у Хиландарској повељи Стефана Првовенчаног, у оквиру алегоричке слике рајског пејзажа (Свете горе) именује свих пет чула (Стефан Првовенчани 1999, 5–11).

¹⁰ Свети Јован Дамаскин 1994, 86.

¹¹ Свети Јован Дамаскин 1994, 86.

¹² Свети Јован Дамаскин 1994, 88.

¹³ Лексикон средњег века, 421.

¹⁴ Лексикон средњег века, 421.

¹⁵ Judkin 2003, 468.

¹⁶ Кокановић 1999, 156.

не (жице), орган и кимвал, били познати српским средњовековним уметницима¹⁷. Готово целокупан репертоар инструмената какав налазимо код српских средњовековних писаца препознајемо у *Псалму 150*, у којем се све што дише позива да слави Господа, и то „уз глас трубни, уз псалтир и гусле”, „с бубњем”, „уз жице и орган”, уз јасне и громовне „кимвале”.

Када је реч о службама, са највећим бројем музичких инструмената симболички је упоређен Свети Сава. Он се назива: „глагољасном *трубом*” која навештава пут спасења¹⁸; „*свира-лом* гласа спаснога што оглашава учење православно”; „богозваним *гуслама* Божјега параклита”; „великим *органом* Божјим”, „хваљеном *трубом* истинитом”¹⁹. Теодосије Хиландарац, у *Служби Светоме Сави*, назива овог светитеља „божаственом *цевницом*” и „*органом* светог Духа што оглашава неизрециву тајну спасења божаственим учењем својим велегласно, проповедајући нам Слова оваплоћење”²⁰.

Из контекста је јасно да се светитељ симболички представља као музички инструмент онда када се жели нагласити да његова посредничка улога, односно, да је он тај преко којег Свети Дух делује у овоземаљском свету. Он преноси свету истину, просветљује, просвећује и освешћује, попут музичког инструмента који око себе распростире звук. Истовремено, он је и онај који хвали Господа.

Имајући у виду контекст у којем се музички инструменти приказују у ликовној уметности, однос између ликовног и књижевног уобличавања ових мотива на први поглед могао би изгледати противречан. Одавно је, међутим, запажено да су, у византијској естетици, за приказивање „највиших духовних суштина” најчешће бирале управо слике „ниских и презрених предмета”²¹.

У делима српске средњовековне књижевности, у поезији као и у житијној књижевности²², најчешће се помиње труба. У српским средњовековним рукописима трубе су илуминиране од средине XIII века²³. У антици се труба употребљавала као ритуални и ратнички инструмент²⁴, а тај статус задржала је донекле и у средњем веку: средњовековни трубачи сматрали су се музичком елитом, будући да су имали улогу у биткама (трубе су се употребљавале у маварској армији, а касније и у војскама различитих европских народа²⁵), на турнирима и — уопште — у свим врстама церемонијама које су се одвијале под ведрим небом. Труба је, дакле, инструмент који се употребљавао за обележавање неких значајних догађаја, или је најављивао велики историјске или космичке догађаје (последњи суд).

Ипак, за симболичко значење које труба има у средњовековној литератури од историјских података о њеној употребној вредности далеко је значајнија њена заступљеност у *Светом писму*²⁶. У *Старом завету* трубу свирају свештеници (*Књига Исуса Навина* 6: 1–4²⁷; *Прва књига дневника* 16:1; *Друга књига дневника* 29:26). Израз „глагољасна труба”, који се јавља у *Србљаку*, своје порекло могао би имати у *Другој књизи Мојсијевој* (19:16): „А трећи дан кад би ујутру, громови загрмјеше и муње засијеваше, и поста густ облак на гори, и затруби труба веома јако, да задрхта сав народ који бијаше у околи”.

У *Књизи пророка Исаје* труба се такође јавља као својеврстан „медијум” који преноси неку поруку: „Сви који живите на свијету и станујете на земљи, кад се дигне застава на горама,

¹⁷ Пејовић 2005, 16.

¹⁸ Србљак I, 55 (Савин Ученик, Служба преносу моштију Светог Саве).

¹⁹ Србљак I, 93 (Непознати Милешевац, Служба уснућу Светог Саве).

²⁰ Србљак I, 223, 289 (Теодосије Хиландарац, Служба Светоме Сави).

²¹ Бичков 1991, 145. На богат симболички слој у Доментијановом стваралаштву, у којем и музика има значајан удео, већ је указивао Ђ. Трифуновић (1972, 127–164), а регистар музичких инструмената који се јављају у српској средњовековној житијној књижевности понудила је М. Кокановић (Кокановић 1999).

²² У својим делима трубу помињу чак петорица животописаца – Доментијан, Теодосије, Цамблук, Константин Филозоф, и Данилов Ученик. Преглед помена музичких инструмената по ауторима и њиховим делима даје Кокановић 1999, 163.

²³ Пејовић 1980, 115.

²⁴ *Muzička enciklopedija*, 608.

²⁵ Пејовић 1980, 115.

²⁶ Сви наводи из Светог писма дати су према: Библија или Свето писмо Старог и Новог завета, у преводу Ђ. Даничића и В. Караџића.

²⁷ Уз звук трубе срушене су зидине Јерихона.

гледајте, и кад затруби труба, слушајте” (18:3), или: „Вичи из грла, не устежи се, подигни глас свој као труба, и објави народу моје-му безакоња његова и дому Јаковљевоу гријехе њихове” (58:1).

Труба је и инструмент који свирају анђели, о чему се приповеда у *Новом завету* (*Откривење* 8:2). Она је део представе о Страшном суду, која је своје уобличење нашла и у ликовној уметности: „И глас гудача и пјевача и свирача и трубача неће се више чути у теби; и никакав мајстор ни од каква заната неће се више наћи у теби, и хука камења воденичнога неће се чути у теби” (*Откривење* 18:22). Отуда се овај инструмент сматра неком врстом споне између неба и земље, симболом „врло важ-ног поклапања елемената и догађаја, обележеног појавним облицима неба”²⁸.

Осим тога, симболичко значење које труба има у српској средњовековној књижевности могло је бити уобличено и посредством светоотачке литературе. Григорије Ниски, на пример, трубом назива пророке и апостоле, кроз које се оглашава сам Бог, а слично виђење светитеља који учи људе истини налазимо у старој бугарској књижевности²⁹. Апостолска труба помиње се и код српског средњовековног хагиографа – Доментијана, у његовом *Житију Светог Симеона* („апостолска труба велегласно затруби”), где се поређење односи на Симеона Немању.

После трубе, у српској средњовековној поезији најчешће се помињу органон и цевница. Занимљиво је да у житијној књижевности немамо помене ових инструмената, већ само у службама, што је податак који сам по себи упућује на њихову изразито симболичко функцију.

Разумевање симболике органона као музичког инструмента у делима српске средњовековне књижевности донекле прати проблем у вези с његовом нејасном номенклатуром. Наиме, како је наведено у објашњењима уз *Србљак*, органон, који би одговарао данашњим оргуљама, јесте „дувачки музички инструмент код Јевреја у Старом завету” (грч. *βυβνν*, који се помиње и у *Старом завету* — у *Књизи о Јову* 21: 12 и 31: 31, и у *Псалму* 150: 4)³⁰. Међутим, у наведеним местима у *Светом писму* овај инструмент не јавља се под именом „органон”, већ „свирала”. У Даничићевом преводу *Старог завета*, термин орган јавља се само у тексту *Псалма* 150: 4. Отуда се не може са сигурношћу рећи да ли Непознати Милешевац синонимно користи ове термине, јер у *Служби уснућу Светог Саве* он овог светитеља најпре назива „свиралом гласа спаснога што оглашава учење православно”, а потом и „великим *органом* Божјим”.

Без намере да се упуштамо у језичко и термилошко расветљавање овог проблема, чињеница је да су се оргуље, највероватније, развиле из аерофоних инструмената, неке врсте свирала, а свиралом се (и данас) назива један део оргуља³¹. Ова компликована аналитичка ситуација, парадоксално, на једноставан начин открива саму суштину средњовековног симболичког погледа на свет: за средњовековног писца, наиме, није важно о којој врсти инструмента се тачно ради, важно му је какву симболичку функцију тај инструмент има. Средњовековни уметници, дакле, не врше „замену” појмова на основу очигледне сличности, већ на темељу њихове истоветне симболичке функције³², премда су у већини случајева средњовековни уметници

²⁸ Rječnik simbola, 719.

²⁹ Петканова 2000, 159.

³⁰ О Србљаку, 423.

³¹ Muzička enciklopedija, 6, 7.

³² Сличне примере налазимо у вези са симболиком биља у српским средњовековним службама.

поштовали групу којој припада одређени инструмент (нпр. дувачки, жичани и сл.).

Као „органон Светог духа”, Свети Сава је заправо „човек преко кога Свети Дух дела у свету”³³. Истовремено, он је и онај који хвали Господа, заправо, који самим својим постојањем представља похвалу Господу. Неухватљивост симболичког смисла, која и јесте основни циљ симболичког погледа на свет средњовековног уметника, треба тражити управо у овим односима: оглашавање православног учења истовремено јесте и хваљење Господа. Два симболичка значења музичког инструмента – да оглашава, и оглашавајући просвећује, али и да прославља Бога, спојена су у један јединствен симбол посредовањем светитељског лика Светог Саве. Другим речима, тако је дидактичка димензија његовог лика двоструко наглашена: непосредно, приказивањем Саве као учитеља, јер он, попут инструмента, учи грешнике и вернике Божјој истини; посредно, јер хваљењем Господа он позива друге да га подражавају, његов живот јесте пример који други треба да следе.

На сличан начин свакако треба интерпретирати и симболичко упоређење Светога Саве са „богозваним гуслама Божјега параклита”³⁴, с којим се такође срећемо у поменутој служби. Гусле су жичани музички инструмент, чији је назив веома стар (корен ове речи – „гусл” – среће се у готово свим словенским језицима, а речи из њега изведене означавају различите врсте жичаних инструмената)³⁵. Гусле се често помињу у писаним изворима, али се у данашњем значењу, на иконама и у ликовној уметности, појављују тек у турском периоду³⁶. У српским рукописним псалтирима јавља се углавном као превод грчке речи κτάρρα, што донекле помаже у одгонетању њиховог симболичког значења: китара се, наиме, сматра атрибутом умерености, те симболом свемира, везом земље и неба³⁷.

Ваља нам се, коначно, запитати да ли су, и у коликој мери, конкретне особине и аудитивна својства појединачних музичких инструмената допринели развијању њиховог симболичког значења. Када је реч о српској средњовековној књижевности, најчешће се помињу инструменти из групе дувачких инструмената, који у доба средњег века нису подлежали данашњој, актуелној подели на дрвене и лимене, већ на гласне и тихе³⁸. Тако би, на пример, групи гласних инструмената припадали труба и рог, а у тихе би се убрајала свирала.

Наведени примери показују да су средњовековни писци ипак водили рачуна о контексту у којем ће развијати симболичка значења појединих мотива, па су, у симболичком смислу, са чином објављивања истине или, пак, самог Духа Светог, повезани гласнији дувачки инструменти, попут трубе и органона, док се спаситељска или утешитељска димензија светитељског лика симболички представља жичаним инструментима, попут гусала.

Симболика музичких инструмената у српској средњовековној књижевности значајна је за разумевање концепције светитељског лика у књижевности. Чињеница да је са највећим бројем различитих музичких инструмената упоређен управо Свети Сава у потпуности је у складу са досадашњим изучавањима симболичког представљања лика овог светитеља у средњовековној књижевности: недавно је, наиме, показано, како је упра-

³³ О Србљаку, 423.

³⁴ У црквеној терминологији параклет, тј. параклит означава Духа Светог, тешитеља апостола.

³⁵ Лексикон српског... 1999, 136.

³⁶ Pejović 2005, 18; Лексикон српског... 1999, 136.

³⁷ Rječnik simbola 259.

³⁸ Judkin 2003, 473.

во Свети Сава, од свих других светитеља, симболички упоређиван са највећим бројем племенитих биљних врста, које своје порекло такође имају у *Светом писму*³⁹.

У целини гледајући, сва симболичка упоређења (са светом флоре и фауне музичким инструментима, небеским телима, драгим камењем), која су очито резултат преданог трагања средњовековних уметника за „тајним подударностима материјалног и духовног света“⁴⁰, имала су за циљ да укажу на „унутрашњу религиозну суштину појава“⁴¹, да светитеља представе као свеprisутног у овоземаљском свету. Његову свеprisутност могућно је доживети и спознати свим чулима – видом и мирисом, пре свега, али и чулом слуха. Видљиви и невидљиви свет, уједињени су, према томе, и овде, управо у симболичким односима који се разјашњавају у *Светом писму*⁴².

Свако религиозно сазнање присиљено је, како вели Аверинцев, да за себе изгради систем сакралних знакова и симбола помоћу којих може да описује свој „неизрециви“ садржај⁴³. За средњовековног човека истина је била једна — она која је изречена у *Светом писму*, али је, при том, истинито било само оно што је суштински необјашњиво. Основна функција симбола у средњем веку била је „откривање целовите стварности“⁴⁴, што потврђује и симболика музичких инструмената у српској средњовековној поезији: симбол заиста припада самим основама духовног живота.

³⁹ Тутуш 2015.

⁴⁰ Лихачов 1972, 191.

⁴¹ Лихачов 1972, 132.

⁴² Лихачов 1972, 188.

⁴³ Аверинцев 1982, 142.

⁴⁴ Елијаде 1999, 206.

Библиографија / References

- Аверинцев С.С. (1982) *Поетика рановизантијске књижевности*. Београд.
Библија (1993) Библија или Свето писмо Старога и Новог завета. Београд.
 Бичков В. (1991) *Византијска естетика*. Београд.
 Елијаде М. (1999) *Слике и симболи. Огледи о магијско-религијској симболици*. Сремски Карловци–Нови Сад.
 Judkin Dž. (2003) *Muzika u srednjovekovnoj Evropi*. Београд.
 Кокановић М. (1999) Помени о музици у српским средњовековним житијама. *Зборник Матице српске за сценске уметности и музику* 24–25: 145–163.
Лексикон српског средњег века (1999) С. Ћирковић, Р. Михаљчић (ур.). Београд.
 Лихачов Д.С. (1972) *Поетика старе руске књижевности*. Београд.
Muzička enciklopedija (1977) 3. От – Ж. К. Kovačević (ур.). Zagreb.
О Србљаку (1970) Студије. Београд.
 Пејовић Р. (1980) Представе музичких инструмената на минијатурама српских рукописа. *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 16: 103–122.
 Рејовић Р. (2005) *Muzički instrumenti srednjovekovne Srbije*. Београд.
 Петканова Д. (2000) *Средновековна литературна симболика*. Софија.
Rečnik književnih termina (1992) D. Živković (ур.). Београд.
Rječnik simbola... (1983) *Rječnik simbola: mitovi, sni, običaji, geste, oblici, likovi, boje, brojevi*. J. Chevalier, A. Gheerbrant (ур.). Zagreb.
 Свети Јован Дамаскин (1994) Тачно изложење православне вере. *Луча, часопис за филозофију и социологију* X – 2.
 Србљак I, II, III (1970) *Србљак: службе, канони, акатисти*. Ћ. Тривуновић (ур.). Београд.
 Стефан Првовенчани (1999) *Сабрана дела*. Београд.
 Трифуновић Ђ. (1968) *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и Косовском боју*. Крушевац.
 Трифуновић Ђ. (1990) *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*. Београд.
 Трифуновић Ђ. (1999) Приповедање и симболи средњовековне наше уметничке прозе. *Стара српска књижевност*. Ђ. Трифуновић (ур.). Београд: 127–164.
 Трифуновић Ђ. (2006) Чуло мириса код старих српских писаца. *Источник* 57: 5–16.
 Тутуш Н. (2015) *Симболика биља у Србљаку* (необјављен мастер рад). Нови Сад.

SAINT SAVA AS A MUSICAL INSTRUMENT.
A WAY OF SYMBOLIC REPRESENTATION OF THE CRISTIAN ENLIGHTENER

Nataša Polovina

University of Novi Sad

In the Serbian medieval literature, a saint is often represented symbolically – by comparison with plants, animals, celestial bodies, gems, musical instruments, and the like. This paper presents an overview of musical instrumentation found in *Srbljak*, considers symbolic meanings of individual instruments, and attempts to answer the question of what the function in the medieval Serbian poetry has a symbolic comparison of Saint Sava with different types of musical instruments.

Keywords: Music, Representation, Christianity, holiness, sanctity, Saint Sava.